

Концептуальні засади модернізації ринкових механізмів у сфері землекористування в Україні

Проаналізовано положення чинної нормативно-правової бази регулювання земельних відносин. Визначені проблеми економічного регулювання землекористування. Представлено концептуальну модель функціонування ринкових механізмів у сфері землекористування як сукупність взаємопов'язаних інструментів механізму економічного регулювання землекористування в Україні та її регіонах. Визначені особливості формування відносин власності, нормативного й фінансово-економічного регулювання земельних відносин, стимулювання раціонального землекористування та забезпечення регіональних інтересів стосовно господарського використання земельних ресурсів. Ключові слова: землекористування, економічний механізм, земельні відносини.

На сьогодні в Україні має місце інтенсивне використання земельних ресурсів, надзвичайно високий рівень господарського освоєння територій. Сільськогосподарські угіддя станом на 2009 р. становлять 69% загальної площі, їх розораність складає 81%. Незважаючи на деякі позитивні зрушення у структурі земельного фонду за останні роки, площі, зайняті під сільськогосподарським виробництвом, не виправдано великі. Високою залишається землемісткість несільськогосподарських галузей. Відсутнє перспективне планування землекористування на землях промисловості, транспорту, енергетики, оборони, рекреаційного та іншого призначення. Недостатнє застосування ефективних організаційно-економічних механізмів раціонального землекористування, недосконалість управління використанням, охороною та відтворенням земельних ресурсів на теперішньому етапі соціально-економічного розвитку України призводить до погіршення якісного стану земельного фонду.

Сучасне землекористування вирізняється функціонуванням різних форм власності на землю, ускладненням державного контролю за використанням землі. У власності держави перебуває 29,6 млн. га (49%), у приватній – 30,6 млн. га (50,8%) і 117 тис. га (0,2%) – у колективній власності [1]. Ще глибші зміни у структурі власності відбулися із землями сільськогосподарського призначення. Це потребує посилення регуляторного впливу держави щодо використання, охорони та відтворення земель.

У Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 р., яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р, вказується на незавершеність процесів реформування економічних та правових відносин власності, недосконалість інфраструктури ринку земель, нерозвиненість автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру, відсутність механізму економічного стимулювання використання й охорони земель.

Економічний механізм регулювання земельних відносин в Україні потребує вдосконалення та напрацювання нової цілісної системи економічних регуляторів. Земельні відносини завжди були в полі зору науковців, спеціалістів і практиків та знайшли належне відображення у наукових працях багатьох вчених-економістів: П.Т. Саблука, Л.Я. Новаківського, М.А. Хвесика, А.С. Даниленка, А.А. Третьяка, А. Мартина, Д.І. Бабміндри та ін. Проте виникнення суперечливих дій у ході формування ринкових відносин, необ'єктивність і невідповідність ринковим умовам механізму регулювання земельних відносин з боку держави та інші аспекти цієї багатопланової проблеми залишаються дискусійними і потребують подальшого дослідження.

У даній публікації автор представляє концептуальну модель функціонування ринкових механізмів у сфері землекористування, що має за мету визначення сукупності взаємопов'язаних інструментів механізму економічного регулювання землекористування в Україні та її регіонах, спрямованих на ефективне вирішення пріоритетних завдань у сфері використання, охорони і відновлення земельних ресурсів в умовах розвинених ринкових відносин. При цьому визначені особливості формування відносин власності, нормативного й фінансово-економічного регулювання земельних відносин, стимулювання раціонального землекористування та забезпечення регіональних інтересів стосовно господарського використання земельних ресурсів. –

Вдосконалення відносин власності та прав користування земельними ресурсами. Конституція України заклала головні засади суспільно-правових відносин щодо набуття та реалізації права власності на землю, визначила прямим обов'язком держави функцію захисту всіх суб'єктів права власності на землю та забезпечення соціальної спрямованості економічних відносин.

Відповідно до ст. 4 Земельного кодексу України від 25.10.2001 №2768-III (далі – ЗКУ), регулювання земельних відносин є завданням земельного законодавства. Його метою є забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Земельним кодексом узаконено приватну форму власності на земельні ресурси. Відповідно до ст. 81 громадяни набувають право власності на земельні ділянки на підставі: придбання за договором купівлі-продажу, дарування, обміну та іншими цивільно-правовими угодами; безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; прийняття спадщини; виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю) [2].

Земельний ринок перебуває під регулюючим впливом держави, який здійснюється у відповідності із земельним законодавством. На сьогодні ринок земель формується за напрямами купівлі-продажу, оренди земель, іпотеки. На практиці ринок земель функціонує у розрізі двох сегментів – ринок сільськогосподарських земель та ринок земель несільськогосподарського призначення, до яких відносяться в першу чергу землі під забудовами. Останній уже діє сьогодні. Ринок сільськогосподарських земель з часом стане найвагомішим у зв'язку з одержанням у власність значною частиною сільського населення земельних паїв та зняттям мораторію на купівлю-продаж даного виду земель.

Ринок купівлі-продажу земель перебуває на початковій стадії розвитку. Переважно йдеться про викуп земель під об'єктами нерухомості, що були раніше приватизовані. Лише незначна частина проданих з державної та колективної власності ділянок є вільними від забудови та змінили власника на відкритих торгах. Більшою мірою розвиненим є ринок оренди землі. При цьому переважна більшість договорів оренди укладається на короткі строки, що є перешкодою для капіталовкладень у довгострокове поліпшення землі. Третя складова земельного ринку – іпотечна також перебуває у стадії формування.

Важливим засобом розвитку земельного ринку є формування його інфраструктури. Сьогодні у складі інституційного забезпечення ринку можна назвати систему нотаріату, широке коло спеціалізованих підприємств із проведення землевпорядних та землеоціночних робіт, які, крім того, надають консалтингові, інформаційні й консультативні послуги, спеціалізовані установи проведення земельних торгів (аукціонів).

В цілому земельний ринок перебуває на стадії становлення. Його повноцінному розвитку перешкоджає низка проблем.

Не проведена інвентаризація, не здійснено розмежування земель державної і комунальної власності, не завершено встановлення меж населених пунктів та земель природно-заповідного, оздоровчого та рекреаційного призначення, залишаються не впорядкованими землі особливого режиму використання – оборони та під розвіданими загальнодержавного значення корисними копалинами, а також особливо цінні землі – науки. Тобто не визначені розпорядники земель, які в майбутньому виступатимуть суб'єктами земельного ринку (довідково: на сьогодні в Україні встановлено межі у 12777 населених пунктах, що становить 43% від їх загальної кількості [3, с. 24]).

Повільними темпами відбувається нормативна грошова оцінка земель, яка є основою для розрахунків розміру орендної плати, податку на землю, державного мита. У зв'язку з цим не повною мірою забезпечується принцип платності у земельних відносинах та створюються передумови заниження вартості земельних ділянок, що виставляються на продаж, передаються в оренду чи заставу. Потребує удосконалення методика експертної грошової оцінки земель.

Недосконалою є нормативно-правова база. Чинні правові механізми володіння, користування і розпорядження земельними ресурсами не забезпечують включення землі в економічний обіг і перехід земельної власності до ефективних суб'єктів господарювання. На сьогодні нормативно-правові акти, які регулюють окремі аспекти земельних відносин, мають чимало розбіжностей і прогалин. Із 1999 р. не ухвалюється проект закону України «Про державний земельний кадастр», який є основоположним для створення автоматизованої системи державного земельного кадастру як інформаційної основи для регулювання земельних відносин. Не створено планово-картографічного і земельно-кадастрового матеріалу на сучасні землеволодіння і землекористування. Якісний облік земель не відповідає дійсності.

Потребує вдосконалення ринкова інфраструктура. Не створена сільська інфраструктура щодо регулювання обороту земель сільськогосподарського призначення. Не завершено процес посвідчення права приватної власності громадян на земельні ділянки державними актами.

Подолати зазначені проблеми можливо, реалізувавши такі заходи:

- провести та завершити роботи зі встановлення меж населених пунктів, насамперед міст, віднесених до курортних;
- посилити застережні заходи та узаконити додаткові важелі впливу місцевих органів влади у разі зняття мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення на нових власників та процедуру набуття ними права власності, впровадити адміністративну відповідальність та майнове відшкодування за цілеспрямовані дії, що призводять до посилення екодеструктивних процесів при веденні сільськогосподарського виробництва;
- прискорити реалізацію заходів щодо забезпечення інфраструктури ринку земель сільськогосподарського призначення у сільській місцевості;
- забезпечити фінансову і консультативну підтримку землевласників і землекористувачів, надання прозорої і доступної інформації про земельні трансакції, у тому числі шляхом створення повноцінної системи моніторингу ринку землі, що включатиме: інформацію про об'єкти нерухомості, земельні аукціони, оренду земельних ділянок й орендну плату, ціни купівлі-продажу;
- створити систему ефективного обігу землі, вилучення земельних ділянок від неефективних власників з їх переходом до ефективного власника;

- включати земельні ділянки і права на них в економічний оборот, підвищити інвестиційну привабливість та кредитоспроможність суб'єктів земельної власності за рахунок використання права продажу і застави земельних ділянок.

Використання інструментів нормативного та адміністративного регулювання землекористування. Конституція України (ст. 14) визначає, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави. З метою недопущення шкоди земельним ресурсам і забезпечення їх охорони, чинне земельне законодавство передбачає комплекс вимог та обмежень, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів земельних відносин при здійсненні ними господарської діяльності, зокрема, правові, екологічні, агротехнічні, спеціальні обмеження.

Законодавством встановлено обмеження площі земельних ділянок при передачі у користування. Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності (ст. 121 ЗКУ). В окремих випадках можливе примусове припинення прав на земельну ділянку. Нормативні та адміністративні важелі регулювання землекористування передбачають відповідальність за їх недотримання.

В результаті проведення земельної реформи відбулося стихійне утворення численних приватних агроформувань, що призвело до порушення чинної науково-обґрунтованої системи раціонального землекористування. Нові землевласники та землекористувачі переважно (у кращому випадку) частково володіють необхідним обсягом знань для самостійної розробки та здійснення заходів, пов'язаних з оптимізацією і підвищенням родючості ґрунтів. Крім того, відповідні ґрунтозахисні, рекультиваційні та меліоративні роботи ефективні лише у разі виконання їх на значних масивах.

Як доводить практика, орендарі не зацікавлені у вкладанні капіталу у підвищення родючості ґрунтів (більша частина договорів укладається на короткий термін). Діяльність новостворених приватно-орендованих агрогосподарств часто здійснюється без дотримання науково-обґрунтованої системи сівозмін.

У більшості регіонів України відсутні сучасні лабораторії та лабораторне обладнання для визначення хімічних і фізико-хімічних характеристик ґрунтового покриву, що ускладнює або унеможлиблює реалізацію низки вимог згідно з Законом України «Про охорону земель» від 19.06.2003 №962-IV та ст. 156, 157 ЗКУ.

Практично унеможлиблюється і примусове припинення прав на земельну ділянку (ст. 143 ЗКУ) через відсутність процедур здійснення експертизи й надання висновку про погіршення якості земель. З цієї причини фактично відсутні й підстави, які дозволяють орендодавцеві звернутися до суду з метою відшкодування відповідних збитків на його користь (згідно з Законом України «Про оренду землі» від 06.10.1998 №161-XIV (із змінами)).

Чинні державні стандарти у галузі охорони і раціонального використання природних ресурсів щодо земель потребують удосконалення та систематизації, оскільки не узгоджуються із земельним законодавством України. Основна частина цих документів розроблялася у період 60-70-х років минулого століття.

Сучасні умови вимагають створення єдиних паспортів земельних ділянок, які давали б уяву про їх правовий, господарський та природний стан. Бракує достовірної інформації про правові аспекти, кількісну і якісну характеристику, оцінку землі, придатність до вирощування сільськогосподарських культур.

На наш погляд, необхідно:

- спростити адміністративні та погоджувальні процедури оформлення документів на право власності на землю та землевпорядної документації при

- оформленні цих прав, скоротити строки прийняття рішень, пов'язаних з відведенням, наданням (вилученням) земельних ділянок;
- провести інвентаризацію чинної нормативної бази у сфері землекористування; визначити її відповідність чинному законодавству України; виконати комплекс робіт щодо коригування нормативних документів;
  - створити цільову програму стандартизації та нормування у сфері використання й охорони земель; вирішити організаційні питання щодо створення багаторівневої системи стандартизації і нормування, узгодженої із системою органів державної влади та суб'єктів господарювання;
  - опрацювати пропозиції щодо змін і доповнень до низки законодавчих актів з охорони земель, які сприятимуть екологічно збалансованому землекористуванню, а саме: стосовно питань плати за землю, земельного кадастру, сертифікації і агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення;
  - ввести заборону на законодавчому рівні новоствореним агроформуванням щодо використання земель сільськогосподарського призначення без наявності у них розроблених та затверджених в установленому порядку проектів землеустрою;
  - забезпечити ефективний контроль за динамікою родючості ґрунтів, їх якісного стану шляхом проведення систематичного агрохімічного обстеження у відповідності до стандартів ISO серії 14000;
  - запровадити жорсткіші штрафні санкції за порушення чинного земельного законодавства;
  - запровадити обов'язкове страхування відповідальності за непроведення рекультивації земель для суб'єктів господарювання, які виконують гірничо-видобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, пов'язані з порушенням земельних ділянок та їх ґрунтового покриву.

Використання фінансово-економічних інструментів регулювання землекористування. Відповідно до Закону України «Про плату за землю» справляється плата за використання земельних ресурсів у формі земельного податку або орендної плати, що визначається залежно від грошової оцінки земель. На жаль, земельний податок не став повноцінною фінансовою основою місцевого самоврядування, не виконує стимулюючу ефективне господарювання функцію, ґрунтується на недосконалій базі оподаткування – нормативній грошовій оцінці, яка не кореспондується із реальною ринковою вартістю землі.

Вимога Земельного кодексу України про правове й організаційно-технічне забезпечення повноцінних легітимних земельних торгів (наявність закону, що визначає порядок їх проведення, а також організацій, що мають ліцензію на проведення торгів) залишається невиконаною. Не використовується такий фіскальний інструмент регулювання земельних відносин, як диференціація ставок оподаткування.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, відповідно до законодавства, має застосовуватися при вилученні земельних ділянок, встановленні обмежень у використанні земель, проведенні геолого-розвідувальних робіт, встановленні земельних сервітутів, порушенні прав власників землі та землекористувачів, викупі ділянок для суспільних потреб тощо. Проте Постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.1993 №284 визначає лише процедурні аспекти визначення збитків, а методичні засади розрахунку збитків не конкретизовані.

Стаття 10 Закону України «Про телекомунікації» передбачає, що розмір плати (тарифи) за встановлення земельного сервітуту для прокладання під землею та/або усунення пошкоджень телекомунікаційних мереж для власників

або землекористувачів має встановлювати Кабінет Міністрів України. Але це питання дотепер не врегульоване. Відомо, що у країнах ЄС найбільший оборот мають саме права на земельні сервітути. В Україні цей інститут не розвинений.

Ефективне використання фінансово-економічних інструментів регулювання землекористування передбачає:

- проведення (оновлення) нормативної оцінки земель різних категорій;
- розширення бази нарахування плати за землю;
- перехід до диференційованої системи оподаткування земельних ділянок залежно від результатів їх нормативної оцінки з урахуванням економічних та екологічних умов господарювання, ринку землі тощо;
- перегляд системи пільг при справлянні земельного податку; скорочення переліку пільгових землекористувачів та спрямування застосування пільг на стимулювання екологічного землеробства, відтворення родючості земель, їх рекультивацію тощо;
- вдосконалення на законодавчому рівні порядку проведення земельних аукціонів, організації аукціонної діяльності на ринку земель України.

Стимулювання раціонального землекористування та охорони земель.

Економічне заохочення власників землі та землекористувачів до самостійного проведення заходів щодо раціонального використання та охорони земель залишається єдиною групою економічних регуляторів земельних відносин, що не має в Україні практичного застосування. Зумовлено це як ресурсною обмеженістю державного та місцевих бюджетів, так і відсутністю основоположної документації із землеустрою, яка б обґрунтовувала необхідні обсяги і способи стимулювання, а також програм використання та охорони земель.

Порядок економічного стимулювання заходів щодо використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів згідно з Законом України «Про охорону земель» має встановлювати Кабінет Міністрів України, але цей нормативний акт дотепер не затверджений. Неузгодженими є положення статей 205 ЗКУ та 27 Закону України «Про охорону земель», які зі значними відмінностями тлумачать склад та зміст заходів економічного стимулювання.

Джерела, підстави і порядок виплати компенсації з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини, у чинному законодавстві України поки що не врегульовані. Тому застосувати цю норму для здійснення такої компенсації з бюджетних коштів практично неможливо.

Розв'язати ці проблеми необхідно за рахунок реалізації таких заходів:

- розробити механізми пільгового кредитування екологічних проектів у галузі землекористування та їх часткового фінансування з коштів природоохоронних фондів;
- передбачити у податковому законодавстві надання податкових пільг громадянам і юридичним особам, які за власні кошти покращують показники агроекологічного стану ґрунтів, проводять їх рекультивацію;
- поширити практику звільнення землекористувачів від плати за земельні ділянки, що перебувають згідно із погодженнями з органами землеустрою проектами у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення стану земель.

Забезпечення регіональних інтересів при використанні земельних ресурсів. Чинним законодавством (ст. 8, 10, 12 ЗКУ) передбачено широкі повноваження для регіонів (обласних, районних, сільських, селищних, міських органів місцевого самоврядування) у галузі земельних відносин.

Виконання обласною радою повноважень у частині розпорядження землями, які перебувають у спільній власності територіальних громад, на сьогодні неможливе через відсутність самого об'єкта спільної земельної власності. Відповідно до чинного законодавства, формування земель спільної власності територіальних громад відбувається при об'єднанні на договірних засадах земельних ділянок комунальної власності, що належать громадам сіл, селищ та міст.

Повільне виконання робіт з розмежування земель державної і комунальної власності призводить до того, що обласні і районні ради фактично позбавлені можливості впливати на процес розпорядження землями рекреаційного, природоохоронного, історико-культурного призначення.

Головним джерелом формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування у сфері використання й охорони земельних ресурсів, є державний бюджет. Важлива роль при цьому належить бюджетним програмам «Проведення земельної реформи» та «Збереження, відтворення та забезпечення раціонального використання земельних ресурсів». На жаль, офіційної достовірної інформації, яка б визначала обсяг фактично проведених робіт за рахунок різних джерел (державного, місцевого бюджетів, коштів юридичних та фізичних осіб) у межах бюджетних програм та рівні областей – немає.

Фінансову основу забезпечення раціонального використання та охорони земель мали б складати тридцятивідсоткові відрахування від плати за землю. Ці кошти мали б акумулюватися на спеціальних рахунках місцевих бюджетів. Але чинність статей 21 та 22 Закону України «Про плату за землю», які визначали напрями використання коштів земельного податку відповідно у 2005 та 2008 рр. була остаточно скасована.

Стаття 21 вищевказаного Закону передбачала акумулювання 10% плати за землю на рахунках обласних бюджетів для скерування їх на виконання заходів у сфері раціонального використання й охорони земель. У результаті законодавчих змін обласні бюджети, як і держава, залишилися без вказаного джерела фінансування.

Втрати сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, зумовлені вилученням сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників, підлягають відшкодуванню і зараховуються на спеціальні рахунки відповідних місцевих рад у таких розмірах: обласним радам – 25 відсотків; районним радам – 15 відсотків; міським, селищним, сільським радам – 60 відсотків; міським радам Києва та Севастополя – 100 відсотків. Проте, як правило, виконання заходів з охорони земель відповідно до програм розвитку земельних відносин і охорони земель обмежується використанням 30-40% вказаних коштів.

Уникнути проблем із розподілом коштів, відшкодованих за втрати сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, дозволить чітка координація дій місцевих, районних, селищних та сільських рад стосовно своєчасного та повного освоєння надходжень на рівні обласної ради та держадміністрацій.

З метою фінансування заходів, пов'язаних з раціональним використанням і збереженням земельних ресурсів, схилиємося до думки про доречність створення Державного фонду охорони земель як складової частини Державного бюджету України.

Необхідність вирішення зазначених проблем у галузі земельних відносин потребує від органів місцевого самоврядування активних дій, спрямованих на виконання робіт з розмежування земель державної і комунальної власності, ширше використання наданих їм Земельним та Бюджетним кодексами прав й

повноважень щодо стимулювання процесів раціоналізації та екологізації землекористування.

Запровадження запропонованих заходів дозволить підвищити ефективність використання та охорони земельних ресурсів, збільшити надходження від платежів за землю у бюджети всіх рівнів, впровадити дієву систему економічного стимулювання раціонального землекористування й охорони земель, зміцнити фінансову самодостатність регіонів, зблизити вітчизняну та зарубіжну практики у сфері використання, охорони та відтворення земельних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Третяк А. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі / А. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2009. – №6. – С. 13.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. №2768-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 3-4.
3. Топчій Т. На часі – встановлення меж населених пунктів / Т. Топчій // Землевпорядний вісник. – 2008. – №2. – С. 24.
4. Третяк А. Стан та шляхи розвитку земельних відносин в аграрному комплексі України / А. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – №6. – С. 5.
5. Закон України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» від 05.02. 2004 // Голос України. – 2004. – №128.
6. Закон України «Про іпотеку»: Прийнятий 5 червня 2003 р. №898-IV// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №38.
7. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р. Схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880–р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

Колодійчук І.А. Концептуальные основы модернизации рыночных механизмов в области землепользования в Украине.

Проанализированы положения действующей нормативно-правовой базы регулирования земельных отношений. Определены проблемы экономического регулирования землепользования, предложены инициативы и пути их преодоления. Представлена концептуальная модель функционирования рыночных механизмов в сфере землепользования как совокупность взаимосвязанных инструментов механизма экономического регулирования землепользования в Украине и ее регионах. Определены особенности формирования отношений собственности, нормативного и финансово-экономической регулирования земельных отношений, стимулирования рационального землепользования и обеспечения региональных интересов относительно хозяйственного использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: землепользование, экономический механизм, земельные отношения.

Kolodiichuk I.A. Conceptual Framework of Market Mechanisms Modernization of Land Management in Ukraine.

State of current legal base of land relations adjustment is analyzed. The problems of economic adjustment of land-tenure are defined; initiatives and ways of problems overcoming are offered. The conceptual model of functioning of market mechanisms in the field of land-tenure as an aggregate of related instruments of land-tenure economic adjustment mechanism in Ukraine and its regions is presented. The features of property relations forming, legal, financial and economic adjustment of land relations, stimulation of rational land-tenure and maintenance of regional interests related to economic management of land resources are outlined.

Key words: land management, economic mechanism, land relations.

Надійшло 19.07.2010 р.